

УДК 947.7

Щербак В. О.

ЗАПОРОЗЬКА СІЧ НА БАЗАВЛУЦІ

У статті висвітлено виникнення, розташування та функціонування Базавлуцької Січі (1593–1638 рр.). Значну увагу приділено організації січової громади, розкриттю її ролі в боротьбі проти турецько-татарської агресії та тенезі визвольного руху в Україні.

Ключові слова: Запорозька Січ, Базавлук, січова громада.

Історія становлення козацької твердині на Запорозжжі привертала увагу не одного покоління дослідників. Вагомий внесок до вивчення питання зробили Л. Падалка, Д. Яворницький, В. Голобуцький, А. Гурбик [3; 4; 9; 13] та ін. Водночас залишається низка питань щодо виникнення, локалізації та функціонування однієї з перших Запорозьких Січей – Базавлуцької. Їх з'ясуванню й присвячена дана стаття.

Час заснування Січі на дніпровському острові Базавлук не викликає сумніву. Восени 1593 р. нечисленна козацька залога на Томаківці не витримала натиску кримських татар, внаслідок чого запорозька твердиня була зруйнована. Відновлення козацького форпосту на південному прикордонні не забрало багато часу, оскільки у зведенні укріплених городків, острогів або ж засік за дніпровими порогами козацтво вже мало значний досвід. Задовго до Хортицького замку такі засіки функціонували як осередки для літніх промислів української людності на межі з татарськими кочів'ями. Великий Луг був добре освоєний козаками, і вони не випадково обрали новим місцем для облаштування Січі Базавлуцький острів. Локалізацію останнього гранично чітко визначив посол німецького імператора Рудольфа II в Україні (1594 р.) Еріх Лясота, який прибув на Запорозжжя з метою агітації козаків виступити на боці Австрії проти Туреччини і залишив нащадкам цінне свідчення з історії Базавлуцької Січі. Лясота зазначив, що острів лежав у «Чортомлицькому Дніприщі, приблизно 2 милі. В той час на ньому був козацький табір» [5, с. 103].

Дослідники, як правило, обходили увагою ці лаконічні рядки твору спостережливого іноземця. Причини такого «легковажного» ставлення до унікального джерела пояснюються досить просто. Відсутність докладних свідчень про Базавлуцьку Січ не стимулювало учених до обрання її за об'єкт спеціальної студії. Відповідно, пам'ять про події на Запорозжжі цієї доби поступово стиралася, а окремі з них важко піддаються ідентифікації. Так, наприклад, у листах запорозьких ватажків Самійла Кішки і Левка Івановича вказано місце їх написання – «Чортотлик», що могло тлумачитися по-різному. Саме тому деякі історики ототожнювали назву річки Чортотлик з однойменною дніпровською протокою-річищем, на якій лежав острів Базавлук. Водночас відстань між островом і місцем розташування на правобережній материковій частині Чортотлицької Січі, зведеної в 1652 р., зовсім незначна. Тому, очевидно, на картосхемі Запорозьких Січей Д. Яворницького початки «Старої», під якою розуміється Чортотлицька Січ, означена кінцем XVI ст. [13, с. 18] При цьому, вчений зробив логічне припущення, що в XVI ст. острів у Чортотлицькому річищі, який лежав у злитті річок Підпільної, Скарбної і Павлюка, міг називатися Базавлуком. Початки ж Чортотлицької Січі досить чітко зафіксовано в джерелах через 58 років після відвідання Еріхом Лясотою січової громади на Базавлуці.

Цікавим є також топографічне свідчення про локалізацію Базавлуцької Січі імператорського посланця до українських козаків. У його цілком конкретному повідомленні йдеться про відстань

у 2 милі від місця розподілу головного річища Дніпра на рукави, що на південь від Микитиноного Рогу, до о. Базавлук по Чортотлицькому річищі – шляху, по якому Еріх Лясота добирався до Запорозької Січі. На карті дніпровського басейну до створення штучного Каховського моря дорогу імператорського посла можна легко відтворити. Щоправда піщані береги Базавлуку за кілька століть зазнали значної руйнації і сам острів помітно зменшився.

Вибір місця для нової Січі зумовлювався насамперед його важкою доступністю для татар і турків. Кіннота кримчаків не в змозі була швидко пересуватися по болотистій місцевості. До того ж, як писав Боплан, «у цих місцях нічого не змогли б вдіяти усі турецькі сили. Тут загинуло багато турецьких галер, що переслідували козаків, коли ті поверталися з Чорного моря. Запливши у ці лабіринти, вони (галери) не могли знайти дороги назад, а козаки, обстрілюючи їх зі своїх човнів, захованих за очеретами, завдавали їм жару. Відтоді галери не піднімаються вище, аніж на 4–5 льє (по плавнях Великого Лугу – В. Ш.). Розповідають, що у Військовій Скарбниці в цих протоках козаки заховали багато гармат, і жоден не може дізнатися, де саме. Бо, окрім того, поляки ніколи не бувають у цих місцях, козаки зберігають це у таємниці і не видають її» [1, с. 44].

Будівництво укріплення на о. Базавлук розпочалося, вочевидь, восени 1593 р. і йшло швидкими темпами. Перед дерев'яною палісадою було насипано земляні вали, на бійницях вартових веж встановлено гармати. Через брак документальних свідчень важко визначити площу власне Січі на острові, який мав форму трикутника і був видовжений униз по течії річища. Ймовірно, що територія Січі охоплювала північну, підвищену, частину, де розташувалися укріплення і відкривався широкий краєвид навколишніх просторів. Дальші підступи до твердині охоронялися вартовими вежами, виставленими в степу. При появі ворога козаки запалювали на них суху траву або ж хмиз, від чого здіймалося полум'я і стовп диму. Цей сигнал передавався від вежі до вежі, сповіщаючи січовиків про небезпеку.

Прибувши на Запорожжя, Еріх Лясота залишив нащадкам цінні матеріали не лише про локалізацію Січі, а й її військово-політичну організацію – кіш. Щоденник німецького посла фактично є першою документальною розповіддю про життя січового братства. Перебування у повних небезпеки умовах степу змушувало козаків, незважаючи на відмінності в походженні і характерах, об'єднуватися у згуртоване товариство. Запорожці проникалися духом взаємовиручки та взаємодопомоги й підкорялися кошовим звичаям і традиціям, без яких немислимим було б їхнє

існування. Січ давала козакам свободу, відкривала широкий простір для подвигів і слави, матеріального забезпечення, але водночас від них вимагалася суворого дотримання основ кошової організації.

Вищим органом влади на Запорозькій Січі була рада, право участі в якій мали всі без винятку козаки. Для переобрання січової старшини щороку 1 січня збиралися загальні козацькі ради. Крім того, незалежно від часу, за потребою, скликалися неординарні ради для розгляду термінових і невідкладних питань, але обов'язково з присутністю кошового отамана. У час прибуття імператорського посла запорозький ватажок Богдан Микошинський перебував у морському поході, тому довелося зачекати більше тижня. Лише 20 червня Еріха Лясоту і його помічників – Станіслава Хлопицького та Якуба Генкеля – запросили до кола на раду викласти суть місії. Посол звернув увагу на порядок голосування запорожців. Після оголошення пропозиції козаки «розділилися на два кола, як завжди, коли обговорювали щось важливе. В одному була старшина, у другому – прості люди, яких називають черню. Обговоривши все між собою, чернь ухвалила своєю звичайною *acclamation* (згода без голосування. – В. Ш.) податися на службу до його цісарської величності, на знак чого кидала вгору шапки, після чого побігла до другого, старшинського кола і пригрозила, що коли хтось буде проти, вони його втоплять у воді. Але старшина відразу погодилася» [5, с. 104]. По залагодженні домовленості гриміли литаври і гарматні постріли.

Виконавча влада на Січі належала кошовому отаману. Про значення цієї посади в козацькому товаристві та характер виборів кошового яскраво свідчать спостереження Боплана: «Коли зберуться усі старі полковники і старі козаки, що користуються серед них пошаною, кожен з них віддає свій голос за того, кого вважає за найздібнішого, і той визначається більшістю голосів. Якщо обраний не хоче приймати посаду, відмовляється невмінням, малими заслугами, браком досвіду чи похилим віком, це йому не допомагає... Якщо обраний козак приймає на себе обов'язки старшого, то дякує зібранню за виявлену честь, хоча [додає, що] недостойний і для такої посади нездатний, далі ж, однак, урочисто запевняє, що докладе зусиль і старання, аби гідно послужити всім взагалі, так і кожному зокрема, і що завжди готовий покласти своє життя за своїх братів (так вони називають між собою один одного). На ці його слова кожен плеще в долоні, вигукуючи: “Слава! Слава!” і т. д. Потім усі один за одним відповідно до свого рангу йдуть вклонитися йому» [1, с. 69]. Вибори кошового отамана знаменували кульмінаційний момент ради,

оскільки від даної кандидатури значною мірою залежало життя на Січі протягом цілого року. Інші старшини – суддя, осавул, обозний та писар – не відігравали такої визначної ролі, як кошовий. Влада останнього поширювалася не лише на січове військо, а й на всю територію Запорозжя.

У житті запорозької громади особливе місце відводилося курінному отаману – безпосередньому начальникові куреня, своєрідного козацького земляцтва. Назви куренів, як правило, походили від місцевості, де раніше проживали козаки на волостях. Кількість куренів не була стабільною. Михайло Слабченко нараховував їх на Базавлуці сім: Пашківський, Титарівський, Дерев'янківський, Поповичівський, Іванівський, Канівський, Дядківський [12, с. 328]. У майбутньому спостерігалася тенденція до зростання їхньої кількості. Це відбувалося з поповненням Січі вихідцями із різних регіонів Наддніпрянщини та Лівобережжя.

У кожному курені проживало від кількох десятків до сотні й більше козаків. Від чисельності мешканців залежали й розміри запорозького житла – куреня, зробленого з верболозу, обмазаного глиною і вкритого очеретом. За свідченням Еріха Лясоти, покрівлею слугували кінські шкури. Очевидно, на той час козаки ще не встигли завершити зведення житлових приміщень, тимчасово залишивши літній варіант. Курені розташовувалися навколо січового майдану, де відбувалися козацькі ради. Ближче до майдану містився будиночок кошового отамана та пушкарня.

Про зрілість кошової організації на Базавлуці свідчить такий елемент її функціонування як ведення міжнародних зносин, які наприкінці XVI ст. набрали якісно нового змісту. В цей час європейський світ постав перед реальною загрозою османської агресії. Під егідою папи римського була створена «Ліга християнської міліції». Значну роль у майбутньому збройному конфлікті відводилося запорозькому козацтву.

Восени 1593 р. папа Климент VIII вислав свого нунція хорватського священика Алессандро Комуловича до українських козаків з дорученням офіційно залучити їх до Ліги. Відповідно до інструкції, папський легат мав вести переговори із запорожцями на прикордонні Речі Посполитої: у Кам'янці, Каневі, Корсуні або Черкасах. У листі Климента VIII до козаків відзначається поінформованість Риму про їхню хоробрість і військову відвагу. Вагомим додатком до послання понтифіка із закликом до боротьби з неприятеlem святого Хреста мали стати 12 тисяч дукатів як аванс для початку кампанії. Решту обіцялося виплатити під час війни. Проте маршрут Комуловича пролягав через Поділля, де

йому порадили звернутися за допомогою до київського воєводи князя Костянтина Острозького. Очевидно, через конфлікт Януша Острозького з козацьким гетьманом Криштофом Косинським папський посланець не знайшов шляху до Січі. Під час зупинки у Снятині він вів переговори з місцевим старостою Миколою Язловецьким колишнім старшим козацького реєстру, який продовжував підтримувати тісні контакти із запорожцями. Тому, очевидно, не без ініціативи Язловецького в грудні 1593 р. відбувся похід козаків на турецькі придунайські міста. З Січі виступили реєстровці на чолі з гетьманом Григорієм Лободою. Експедиція завершилася взяттям Білгорода та Джурджи, звідки запорожці повернулися з великою здобиччю.

У контексті тогочасної політики папської курії відбувався й згаданий уже візит в Україну посланця німецького імператора. Еріх Лясота докладно зафіксував церемоніал прийняття іноземних посольств на Січі. За його свідченням, при наближенні до Базавлука послів зустріла делегація у складі кількох заслужених і авторитетних запорожців, які привітали прибулих від імені всього січового товариства. Вступ іноземців на Січ супроводжувався гарматними пострілами. Повернувшись із походу, Богдан Микошинський у супроводі кошових старшин прийняв Еріха Лясоту і вислухав його пропозиції. Наступним етапом переговорів мав бути виступ імператорського посла на козацькій раді. Проте сценарій був дещо порушений запорожцями. Річ у тім, що одночасно з Еріхом Лясотою на Січ прибув посланець московського царя Василь Никифорович. Старшина знала, що він буде згадувати у своїй промові «цісарську величність». Тому Микошинський завбачливо попередив Лясоту, щоб надання першості у виступі на козацькій раді посланцю з Москви не послужило приводом до непорозуміння, оскільки добре відомо, що «його імператорська величність стоїть вище всіх інших європейських володарів і тому його послів необхідно було б вислухати першими» [5, с. 108]. З цього незначного епізоду можна судити про чітку орієнтацію запорожців у тонкощах європейської політики.

Запрошений на раду Еріх Лясота передав письмове імператорське послання, після чого його попросили залишити козацьке зібрання, учасники якого детально обговорювали умови майбутньої служби. По завершенні палких дискусій козацька депутація у складі 20 чоловік знову запросила Лясоту на раду. Запорожці загалом давали згоду на похід у Молдову і навіть за Дунай для боротьби з турецькими силами. Водночас вони висунули низку умов, головними серед яких були надання надійних гарантій від імператора Рудольфа II щодо фінансування

експедиції та узгодженості її з урядом Речі Посполитої. Зрештою, Лясота вручив козакам хоругви, тулумбаси і 8000 дукатів як задаток за службу. Для майбутньої деталізації умов її проходження до імператора вирушили обрані на раді запорозькі послы Сасько Федорович і Нечипор. Вірчі грамоти козаків було скріплено військовою печаткою та підписом писаря Левка Вороновича.

В останній день перебування на Базавлуцькій Січі, 1 липня 1594 р., Еріх Лясота записав у своєму «Щоденнику» про прибуття туди двох посланців від Семерія Наливайка. Вони повідомили про успішний похід проти татар, у ході якого наливайківці захопили близько 4 тис. коней. Дізнавшись, що запорожці мають у них потребу, запропонували у подарунок січовикам від 1500 до 1600 голів на знак примирення і подальших спільних дій проти татар. Конфлікт, що його намагався залагодити у такий спосіб Наливайко, був зумовлений попередньою його службою у київського воєводи князя Костянтина Острозького під час придушення останнім козацького повстання під проводом Криштофа Косинського. «Але, оскільки у чесного лицарства є підозра, що він їхній недруг, – занотував Лясота промову посланців Наливайка, – він хотів би особисто з'явитися у колі, покласти свою шаблю на середину й очистити себе від усіх закидів і порозумітися. Якщо ж лицарське коло й надалі вважатиме все це кривдою, він сам може віддати свою голову, щоб вони відтяли її його власною шаблею. Але сподівається, що вони задовольняться його законним виправданням і вважатимуть його надалі своїм добрим приятелем і братом» [5, с. 108]. Сподівання Наливайка справдилися: вже восени 1594 р. запорожці, очолювані гетьманом Григорієм Лободою вирушили з ним у спільний похід проти турків.

За участь у козацьких виступах 1591–1596 рр. уряд Речі Посполитої скасував права і привілеї реєстрових. Поновлювалася також сеймова постановка про заборону відходу на Січ з волостей. В універсалі короля Сигізмунда III від 1 вересня 1596 р. до урядовців Київського, Волинського і Брацлавського воєводств містився наказ застосувати проти непокірних зброю як проти ворогів Речі Посполитої [2, с. 131]. Становище запорожців ускладнювалося й тим, що урядові репресії проти них збіглися з внутрішніми чварами двох козацьких угруповань, очолюваних Федором Полоусом і Тихоном Байбузою. Консолідація в середовищі січового товариства настала з обранням кошовим отаманом славнозвісного Самійла Кішки. Останній у своєму листі до Сигізмунда III від 1 липня 1600 р. переконував у великих можливостях і користі для держави Війська Запорозького, а також висловлював

надію, що король скасує баніцію¹ козаків і поверне їм «старожитні вольності» [14, с. 15]. Реакція з Варшави була позитивною, щоправда лише в усній формі. Стурбований спробами валаського воєводи Михайла скинути з молдовського престолу Ієремію Могилу, польський уряд відрядив до Молдови коронне військо на чолі із Станіславом Жолкевським, але цих сил виявилось замало. Тому канцлер Речі Посполитої Ян Замойський доручив Самійлу Кішці набрати на Січі охочих козаків і йти на допомогу коронному гетьманові. Особливу зацікавленість у Війську Запорозькому польський уряд виявив у період Лівонського походу 1602 р.

У записці про виплату «жолду» запорожцям містяться цікаві свідчення про військо, що перебуває на державній службі. Цей документ є надзвичайно важливим для з'ясування специфіки життя козацької громади на Базавлуцькій Січі, де певний час фактично співіснували два військові устрої – кошовий та реєстровий. Зокрема, в записці перелічені такі посади: старший Війська Запорозького, обозний, осавул, писар, 4 полковники, 8 полкових осавулів, 20 сотників, 152 десятники, 16 прапорників, 12 пушкарів, 20 фурманів і 1799 рядових. Отже, реєстрове військо складалося з 4 полків по 500 козаків у кожному. Увагу не може не привернути офіційна назва керівника реєстру, який іменується «старший», в окремих випадках – «поручник». Термін «гетьман» вживався щодо провідника військового підрозділу на час походу – реєстрового або ж запорожців, які обирали гетьманом когось із числа кошової старшини.

Січ на Базавлуці стала справжньою військовою базою, звідси організовувалися морські та сухопутні козацькі експедиції. Запорозька флотилія складалася з кількох десятків човнів, або ж чайок, основні параметри яких зафіксував Боплан: «близько 60 стіп завдовжки, 10–12 стіп завширшки і 12 завглибшки. Таке судно не має кіля; його основа – це човен з верби або липи довжиною до 45 стіп. Збоку він обшивається і вивершується дошками від 10 до 12 стіп завдовжки і однієї стопи завширшки, які прибиті дерев'яними цвяхами... Будуються вони, як звикли і наші теслі, з перегородками і поперечними лавами, а потім просмолюються. З кожного боку від 10 до 15 весел, і швидкість більша, ніж у турецьких веслових галер. Є також і щогла, на якій вони напинають вітрило, використовують його лише в тиху погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати» [1, с. 70]. Гармати козаки здобували в боях, а зберігали їх до потреби як дорогоцінний скарб у дніпровських плавнях.

Велике значення у справі консолідації козацтва мала боротьба проти турецько-татарської

¹ Баніція – позбавлення громадянських прав.

агресії. Із Базавлуцької Січі козаки майже щороку здійснювали військові походи до Очакова, Акермана, Кілії, Ізмаїлу, Гезлева, Кафи й інших турецьких замків на Північному Причорномор'ї. Козацькі чайки досягали й берегів Анатолійського півострова, зокрема, фортець Синопа і Трапезунда. Запорожці навіть робили спроби «обкурити мушкетним димом самий Царгород» [7, с. 129]. Особливої інтенсивності морські походи набрали на початку XVII ст., коли на чолі Війська Запорозького стояв гетьман Петро Конашевич Сагайдачний.

Часто козаки практикували й піші експедиції в степ та сусідні країни. При цьому запорожці застосовували своєрідну тактику бою, яка давала перевагу на рівнинній місцевості. Польський військовий комісар Якуб Собеський відзначив, що козаки везли на возах гармати, а «кожний, окрім рушниці і припасу, мусить мати ще сокиру, косу, заступ, шнури і все інше потрібне для того, щоб сипати вали або позв'язувати вози, коли доводиться йти цілим військом оружною рукою. Вони називають таке розташування возів табором, спереду і ззаду ставлять гармати, самі з рушницями прикривають боки, а коли велика небезпека наспіє, ховаються за вози і звідти бороняться немов з-за укріплення. Коли ж і сього замало, то зараз наповнюють вози землею і роблять з них міцніший вал. Такий спосіб козацької війни» [15, с. 87]. Оборона табором давала запорожцям можливість стримувати більші сили противника протягом тривалого часу.

До сьогодні збереглася велика кількість листів турецьких султанів, кримських ханів та інших високопоставлених осіб, в яких вони скаржилися польському уряду на українських козаків, намагалися використати походи останніх як підставу для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. У відповідь влада заявляла, що не може покарати запорожців, оскільки вони їй не підпорядковані.

Еріх Лясога застав на Базавлуці близько 3 тисяч запорожців. Унаслідок масового покаяння селян та міщан у першій половині XVII ст. значна їх частина вливалася в ряди січового товариства. Це зовсім не означає, що в пошуках кращої долі вони прибували власне на Січ. Своєрідною ойкуменою людності, яка не бажала миритися з кріпацькими порядками на волості, став Великий Луг. Цим можна пояснити наявність залишків матеріальної культури козацтва на численних островах за Дніпровими порогами. Саме тому, очевидно, не виникало проблем з організацією 40-тисячного війська влітку 1621 р. для походу проти полчищ турецького султана Османа II. Питання, пов'язані з підготовкою експедиції розв'язувалися на козацькій раді в урочищі Суха Діброва, куди з Базавлуцької Січі прибув

загін запорожців на чолі зі гетьманом Яковом Бородавкою. У складі козацького війська, яке з благословенням православного митрополита Київського і Галицького Іова Борецького вирушило на боротьбу з «бусурманами», було й три тисячі реєстровців. Під час Хотинської битви українське козацтво відіграло вирішальну роль у розгромі турецько-татарського війська. Проте уряд Речі Посполитої не оцінив його заслуги належним чином. Тому в наступні роки козацтво стає могутньою опозиційною силою колоніальному режимові в Україні.

З 1625 р. Запорозька Січ – центр організації повстанських загонів в Україні для боротьби проти соціального, національного й релігійного гноблення. Похід козацького гетьмана Марка Жмайла з Базавлука на волості став визначальним для дій запорожців у наступні роки. Найбільш організовану і боездатну силу репрезентує нереєстрове козацтво, яке на відміну від козаків, що перебували на державній службі, рішуче виступало проти урядових сил. У його середовищі формуються талановиті полководці й організатори визвольного руху Михайло Дорошенко, Оліфер Голуб, Тарас Федорович. На Базавлуцькій Січі з'являються перші письмові звернення у формі листів, грамот та універсалів козацтва до українського народу, зміст яких відображав прагнення широких соціальних верств. Так, в універсалі козацького гетьмана Якова Остриянина розкривалася мета виступу повстанського війська із Запорожжя – «скинути при Божій допомозі з вас, народу нашого православного, ярмо, неволю і ляхівське тиранське мучительство, щоб помститися за вчинені образи, розор і катівські гвалти» [11, с. 294]. На Січі конкретизувалася мета і завдання визвольного руху в Україні. Недаремно у листі до короля Владислава IV від 27 червня 1636 р. урядовий комісар у козацьких справах Адам Кисіль визнавав, що Запорожжя завжди було «опорою всіх змовників проти існуючого порядку» [8, арк. 85]. В еволюції запорозької общини формуються елементи нової української державності.

Найпізніші свідчення про Базавлуцьку Січ належить до 1638 р. Постанова варшавського сейму «Ординація Війська Запорозького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої», передбачала не тільки скасування привілеїв для реєстрових козаків, а й встановлення блокади між Запорожжям і волостями, де розгорталася велике народне повстання. Два реєстрових полки мали постійно перебувати на Запорожжі, аби не допустити збору там збіглих селян і міщан, про що постійно доповідали у Варшаву місцеві власті. Реалізація урядової постанови здійснювалася дуже оперативно. На Січ виступило каральне військо, очолюване стар-

шим комісаром Казимиром Мелецьким, до складу якого, крім шляхти, належали й чотири полки реєстрових козаків під проводом Ілляша Караймовича. Коронний гетьман Станіслав Конєцьпольський вручив Мелецькому спеціальну інструкцію, що зобов'язувала його негайно повернути до своїх панів кожного, хто не був записаний до реєстру, а також спалити всі запорозькі чайки для запобігання несанкціонованих урядом морських походів. У разі збройного опору Запорозька Січ на Базавлуці підлягала знищенню.

Вагомих причин до проведення аналогічних акцій у попередній період не виникало, хоча покінчити із запорозьким козацтвом прагнули не лише польські магнати та шляхта. Неодноразово такі вимоги ставили перед королем Речі Посполитої турецький султан та кримський хан, які вбачали в запорозьцях поважну військову силу, що стала на перешкоді їхнім агресивним устремлінням. Разом з тим тривала боротьба з Московською державою та Туреччиною змушувала уряд Речі Посполитої не вдаватися до радикальних заходів проти запорозьців. Підписання Поляновського миру (1634 р.) з Московією й аналогічної угоди з Оттоманською Портою внесли корективи в політику Варшави щодо козацтва. Так, один із пунктів польсько-турецького договору зобов'язував сторони не допускати козаків на Чорне море, а татар – в український степ. Далися ознаки польським урядовцям й виступ запорозьців під проводом гетьмана Івана Сулими 1635 р. та розмах козацького повстання в Україні восени 1637 р.

Завдання перед Казимиром Мелецьким було не з простих, тому він відрядив на Січ делегацію з пропозицією скласти «новий» реєстр на базі існуючих шести полків. Провести такий захід після Смоленської війни, у якій брало участь більше десяти тисяч козаків, означало поповнити лави виписаних з реєстру («виписчиків»), кількість яких дедалі збільшувалася, і внести розкол у середовище запорозьців. Отож, шляхетське посольство повернулося з відповіддю про нецільність таких переговорів. Спроба штурмом заволодіти Січчю на Базавлуці не дала бажаних результатів, при цьому значна кількість реєстрових перейшла на бік запорозьців. Мелецький пояснював свою невдачу небажанням козаків вести міжусобну різню. У листі до польського магната і урядовця С. Потоцького він скаржився, що воювати з допомогою козаків «проти їх же народу – як вовком орати» [6, с. 98]. Реляція реєстрових – учасників походу до брацлавського

воєводи – також містить цікаві свідчення про причини невдачі експедиції. Зокрема, в документі йдеться про спробу взяти Січ приступом силами кінноти, що мала добиратися туди по воді. Це, звичайно, було пов'язано з великими труднощами, тому важко було без човнів запорозьцям щось заподіяти. Отже, острівне розташування Базавлуцької Січі серед Великого Лугу ускладнювало її здобуття ворогом: як татарами, так і урядовими силами.

Битва запорозьців із загоном Мелецького стала останньою героїчною сторінкою в історії Базавлуцької Січі. Водночас капітуляція повстанського війська, очолюваного Дмитром Гунею, на Старці в серпні 1638 р. дала можливість польному гетьманові М. Потоцькому розправитися з окремими загонами народних месників на Наддніпрянщині та Лівобережжі. Частина кварцяного війська з аналогічною місією відправилася на Запорожжя. У другій половині серпня великими силами карателі підійшли до Базавлука і штурмом здобули Січ.

На сьогодні в джерелах не збереглося свідчень про зруйнування Базавлуцької Січі коронним військом. Однак її залишки, зафіксовані сучасником тих подій Гійомом Левассером де Бопланом, дають підстави для таких тверджень. Відомі інші факти шляхетського терору над учасниками козацького повстання, в результаті якого, за словами літописця, «багато козаків добрих і славних різними тортурами загубили» [10, арк. 17]. Частина запорозьців, зокрема й один із керівників повстання Дмитро Гуня, залишили Запорожжя і прибули на територію Війська Донського. У наступні роки вони неодноразово здійснювали спільні походи з донськими козаками проти турок і татар. Натомість Запорозька Січ опинилася під жорстким контролем властей, хоча потреби оборони південного прикордоння усе ж зумовили збереження козацької залози. Місцем її розташування став легкодоступний з боку степу так званий Микитин Ріг, де здавна існував перевіз через Дніпро.

Таким чином, Базавлуцька Січ, поставши на одному з дніпрових островів Запорожжя, протягом більш як чотирьох десятиліть служила центром свободолобивого козацького громади. Запорозька твердиня була надійним форпостом боротьби проти турецько-татарської агресії. Разом з тим на Січі формувалися і згуртовувалися опозиційні сили щодо колоніального режиму в Україні.

1. Гійом Левассер де Боплан. Опис України / Боплан Гійом Левассер. – К. : Наукова думка, 1990. – 253 с.
2. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – СХХ+433 с.
3. Голобуцький В. О. Запорозьке козацтво / Володимир Голо-

- буцький. – К. : Вища школа, 1994. – 539 с.
4. Гурбик А. О. Томаківська Січ // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах / Андрій Гурбик. – К. : Вид-во КМА, 2006. – С. 536–547.
5. Еріх Лясота зі Стеблева. Щоденник / переклад Галини та

- Івана Сварників // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 97–110.
6. Історія України в документах і матеріалах / Уклад. М. Н. Петровський, В. К. Путілов. – К. : Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3. – 291 с.
 7. Мыцык Ю. А. Новые данные о черноморских походах запорожского казачества против Османской империи и Крымского ханства в конце – первой половине XVII века / Ю. А. Мыцык // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века / Отв. ред. В. Н. Королев. – Ростов-на-Дону : Изд. Р/Д пединститута, 1986. – С. 126–137.
 8. Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису. – Ф. 2, спр. 13402.
 9. Падалка Л. В. По вопросу о существовании Запорожской Сечи в первые времена запорожского казачества / Л. В. Падалка // Киевская старина. – 1894. – № 5. – С. 258–276; № 6. – С. 439–461.
 10. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 181, оп., спр. 54/74.
 11. Самійло Величко. Літопис / Самійло Величко. – К. : Дніпро, 1991. – Т. 1. – 373 с.
 12. Слабченко М. Соціально-правова організація Січі Запорозької / М. Слабченко // Праці комісії по виучуванню історії західноруського та українського права. – К., 1927. – Вип. 3. – С. 320–351.
 13. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків у 3-х томах / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.
 14. Arhiwum Glowne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Zamojskich. – Spr. 802.
 15. Pamiętnik wojny Chocińskiej. – Petersburg, 1854. – 208 s.

V. Shcherbak

ZAPORIZKA SICH ON BAZAVLUK

The article examines the origins, positioning, and functioning of the Zaporizka Sich on Bazavluk (1593–1638). The authors pays special attention to the Cossack community on the Sich and discerns their role in the struggle against Turks and Tatars and in the genesis of the liberation movement in Ukraine.

Keywords: Zaporizka Sich, Bazavluk, Sich community.

УДК 947.78»10/14»

Балабушевич Т. А.

ПІДКАРПАТСЬКА РУСЬ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XI–XV ст.)

Статтю присвячено висвітленню політичного й економічного розвитку Підкарпатської Русі XI–XV ст., який досі розглядається в руслі старих стереотипів. Дослідження здійснено на підставі залучення іноземних джерел і публікацій, а також раніше замовчуваних творів авторів міжвоєнної доби.

Ключові слова: Підкарпатська Русь, хорвати, русини, волохи, руське герцогство, солеваріння, торгівельні зв'язки.

Закарпаття, або Підкарпатська Русь, належить до регіонів з надскладною політичною історією і так само складним етногенезом, вивчення якого довгий час блокувалось найрізноманітнішими політичними стереотипами. Тому навіть зараз у багатьох сучасних підручниках історії України розділу про Підкарпатську Русь часто просто немає, а згадки про її економічний розвиток залишаються на рівні старих повторів про мало не вічний економічний занепад. Тимчасом завдяки нинішньому доступу до іноземних ви-

дань, забутих або замовчуваних праць істориків міжвоєнної доби, можна по-новому висвітлити політичну та економічну історію цього краю.

Уже в епоху Великого переселення народів через Карпати пройшло плем'я білих хорватів, частина якого залишилась на цій території назавжди [5, с. 160–169]. Є відомості про існування в Карпатах об'єднання племен під назвою «Велика Хорватія» [5, с. 105–132]. У 70–80-х рр. IX ст. до Верхнього Потисся простяглися межі Першого Болгарського царства, яке за часів